

**САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY**

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.01.79
ӨӨЖ /УДК/ UDC 930:001

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.008>

А.Амирбек ¹, Қ. Базарбаев ^{*2}, А. Ануарбекұлы ³

¹PhD, доцент. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
Қазақстан, Түркістан. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

²PhD, доцент. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
Қазақстан, Түркістан. Автор корреспондент E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz,

³Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.Қазақстан,
Түркістан. E-mail: almasbek.anuarbekuly@ayu.edu.kz

**ТҮРКИЯНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ТҮРКІТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕРІНЕ
ҰСТАНҒАН СЫРТҚЫ САЯСАТЫН ТАЛДАУ
(XX ғасырдың 90-жылдары - XXI ғасырдың басы)**

Аңдатпа

Мақалада Түркияның Орталық Азиядағы түркітілдес мемлекеттеріне ұстанған сыртқы саясаты XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың басы аясында талданды. XX ғасырдың 90-жылдары - XXI ғасырдың басында Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне ұстанған сыртқы саясатына ғылыми талдау жасап, Ресейдің бұл қатынастарға ықпалын айқындау зерттеу жұмысымыздың маңызды гипотезасы саналады. Зерттеу аясында тарихи, саяси және халықаралық қатынастар әдістері қолданылды.

XX ғасырдың 90-жылдарында Түркия мен Ресейдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге ұстанған сыртқы саясаттарын өз ішінде екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірінші кезең 1991-1993 жылдары аралығын қамтып Ресей бұл дәуірде КСРО-ның ыдырауына байланысты экономикалық мәселелерін шешумен әлек болып, Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қатысты ұстанған саясаты, әрі үстемдігі бәсендей бастаған болатын. Ал Түркияның бұл елдерге қатысты сыртқы саясаты сол дәуірдің ұлы державасы АҚШ-тың қолдауы арқасында белсенділігі арта түскен. Екінші кезең 1994-16 қараша 2001 жылдары аралығын қамтып, бұл жылдары аралығында Ресейдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қайтадан қызығушылық танытып, Түркия болса аймақ елдерімен байланысын экономикалық әрі білім-ғылым саласын дамытумен шектеген болатын. Ресейдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне деген қызығушылығының қайтадан күшеюі бірнеше себептерден туындаған. Олар ең бастысы Ресей Батыс елдерінен қажетті қаржы көмегін ала алмады, екінші жағынан билік басына ұлттық мүддені әрі ұлттық қауіпсіздікті алға тартатын мемлекеттік қызметкерлер келген еді. Олардың ұстанған басты сыртқы саяси стратегиясы Ресейдің таяу шетелде ықпалы мен үстемдігін күшейту болды. XXI ғасырдың алғашқы жылдары 16 қазан 2001 жылдан бастау алады. Бұл дәуірдің басты ерекшелігі екі мемлекет «Еуразияда ынтымақтастықты дамыту әрекетінің жоспары: екі жақты ынтымақтастықтан көпбағытты әріптестікке» атты келісімге қол қойып, Түркия мен Ресей арасындағы байланыстар нығаюға бет алды және екі жақты экономикалық қатынастар қарқынды

түрде дамып, екі елдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне ұстанған сыртқы саясаттары үйлесімді түрде жалғасты.

Кілт сөздер: Түркия, Орталық Азия, АҚШ, Ресей, таяу шетел, ынтымақтастық, қауіпсіздік

Алғыс айту: Бұл мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын АР19676634 «Түркі тілдес мемлекеттердің тарихи-мәдени ықпалдастығын қалыптастырудың саяси, құқықтық тәжірибесі және даму бағыттары» атты гранттық ғылыми жоба аясында дайындалды.

Амирбек А. ¹, Базарбаев К. *², Ануарбекұлы А. ³

¹PhD, доцент. Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави. Казахстан, Туркестан. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

²PhD, доцент. Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави. Казахстан, Туркестан. Автор-корреспондент E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz,

³Международный казахско-турецкий университет имени Х. А. Ясави. Казахстан, Туркестан. E-mail: almasbek.anuarbekuly@ayu.edu.kz

АНАЛИЗ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ТУРЦИИ В ОТНОШЕНИИ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (90-е годы XX века - начало XXI века)

Аннотация

В статье анализируется внешняя политика Турции в отношении тюркоязычных государств Центральной Азии в 90-х годах XX века и начале XXI века. Основная гипотеза нашей исследовательской работы заключается в научной анализе внешней политики Турции в отношении тюркоязычных государств Центральной Азии в периодах 90-х годах XX века и начале XXI века, а также анализ влияния России на эти отношения. В исследовании использовались методы исторических, политологических и международных отношений.

Внешнюю политику Турции и России в отношении тюркоязычных государств Центральной Азии в 90-х годах XX века можно разделить на два периода. Первый период охватывает годы с 1991 по 1993 год, когда Россия была занята решением своих экономических проблем из-за распада СССР, а ее доминирование в регионе начала снижаться. В этот период внешняя политика Турции в отношении тюркоязычных государств Центральной Азии активизировалась благодаря поддержке великой державы, то есть США. Второй период охватывает годы с 1994 по 16 ноября 2001 года, в течение которого Россия стала проявлять интерес к тюркоязычным государствам Центральной Азии, в то время как Турция ограничила свои отношения со странами региона развитием экономическими и образовательно-научными сферами. Возобновление интереса России к тюркоязычным государствам Центральной Азии было обусловлено несколькими причинами. Наиболее важной из которых было то, что Россия не получила желаемую финансовую поддержку от западных стран, а с другой стороны, к власти пришли государственные деятели, ставившие в приоритет национальные интересы и национальную безопасность страны. Основной внешнеполитической стратегией, которую они проводили, было укрепление влияния и доминирования России в ближнем зарубежье. Новый период в XXI веке начинается с 16 октября 2001 года. Главной особенностью этого периода стало подписание двумя странами, то есть Турцией и Россией соглашения под названием «План действий по развитию сотрудничества между Российской Федерацией и Турецкой Республикой в Евразии: От двустороннего сотрудничества к многовекторному партнерству». После соглашений в отношении между Турцией и Россией стали укрепляться доверие, двусторонние

экономические связи стали стремительно развиваться, а внешняя политика двух стран в отношении тюркоязычных государств Центральной Азии стала укрепляться в рамках сотрудничества.

Ключевые слова: Турция, Центральная Азия, США, Россия, ближнее зарубежье, сотрудничество, безопасность

Благодарность: Данная статья подготовлена в рамках грантового научного проекта AP19676634 «Политико-правовой опыт и направления развития формирования историко-культурной интеграции тюркоязычных государств» финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Amirbek A. ¹, Bazarbayev K. ², Anuarbekuly A. ³

¹PhD, associate professor. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

²PhD, associate professor. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan. Corresponding author E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-0058-2322>

³Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan. E-mail: almasbek.anuarbekuly@ayu.edu.kz

ANALYSIS OF TURKEY'S FOREIGN POLICY TOWARDS TURKIC SPEAKING STATES IN CENTRAL ASIA (90s of the XX century - beginning of the XXI century)

Abstract

The article analyzes Turkey's foreign policy towards the Turkic-speaking states of Central Asia in the 90s of the 20th century and the beginning of the 21st century. The main hypothesis of our research work is to conduct a scientific analysis of Turkey's foreign policy towards the Turkic-speaking states of Central Asia in the 90s of the 20th century and the beginning of the 21st century, and to determine the influence of Russia on these relations. The methods of historical, political and international relations were used in the research.

The foreign policies of Turkey and Russia towards the Turkic-speaking states of Central Asia in the 90s of the 20th century can be divided into two periods. The first period covers the period from 1991 to 1993, when Russia was busy solving its economic problems due to the collapse of the USSR, and its policy towards the Turkic-speaking states of Central Asia and its dominance began to decline. Turkey's foreign policy towards these countries became more active thanks to the support of the great power of that era, the United States. The second period covered the period from 1994 to November 16, 2001, during which Russia showed renewed interest in the Turkic-speaking states of Central Asia, while Turkey limited its relations with the countries of the region to the development of the economic and educational and scientific spheres. The renewed interest of Russia in the Turkic-speaking states of Central Asia was due to several reasons. The most important of which was that Russia could not receive the necessary financial assistance from Western countries, and on the other hand, state officials who promoted national interests and national security came to power. The main foreign policy strategy they pursued was to strengthen Russia's influence and dominance in the near abroad. A new period in the 21st century begins with 16 October 2001. The main feature of this period was the signing by the two countries, i.e. Turkey and Russia, of an agreement entitled «Joint Action Plan for Cooperation in Eurasia: From Bilateral Cooperation Towards Multidimensional Partnership». After the agreements, trust began to grow between Turkey and

Russia, bilateral economic ties began to develop rapidly, and the two countries' foreign policy towards the Turkic-speaking states of Central Asia began to strengthen within the framework of co-operation.

Keywords: Turkey, Central Asia, USA, Russia, near abroad, cooperation, security

Gratitude: *This article was prepared within the framework of the grant-funded scientific project AP19676634 titled «Political, legal experience and directions of development of the formation of historical and cultural integration of Turkic-speaking states» funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.*

Кіріспе.

Түркия мен Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерінің өзара қарым-қатынастарын, әрі Орталық Азия аймағындағы елдерге қатысты Түркияның ұстанған сыртқы саясатын ХХ ғасырдың 90-жылдары мен ХХІ ғасырдың басындағы әлемдік геосаяси ерекшеліктерді ескере отырып талдайтын болсақ, бұл елдер арасындағы өзара қатынастары достық, ынтымақтастық және сенімділік жағдайында өрбігендігін байқауға болады. ХХ ғасырдың 90-жылдары Түркия сыртқы саясатында Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерінің тәуелсіздігін бірінші болып мойындап, 1990 жылдардың алғашқы жылдарында аймақтағы елдермен коммуникациялық, көлік, мәдениет және білім беру, сауда және экономикалық салаларға негізделген интеграциялық процеске басымдық берген болатын. Түркия елі бұл процесті күшейту үшін 1992 жылы «Түркітілдес елдердің мемлекет басшыларының кездесулері» деп аталатын саммиттің құрылуына мұрындық болған. Бұл саммит 2010 жылға дейін Түркия мен Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттері арасындағы өзара қатынастарды нығайтуға септігін тигізіп, «Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің» құрылуына негізін қалаған.

Алайда КСРО ыдырағанымен, 1990 жылдардың алғашқы жылдарында Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттердің сыртқы саясаттарына Ресейдің ықпалы жалғасуда еді. Осыған орай КСРО ыдырағаннан кейін Түркия мен Ресей мемлекеттерінің өзара қарым-қатынастарын әрі Орталық Азия аймағындағы Түркітілдес елдерге қатысты ұстанған сыртқы саясаттарын тарихи ерекшеліктерін ескере отырып талдайтын болсақ, екі мемлекеттің Орталық Азия аймағына қатысты өзара қатынастары көбінесе бәсекелестік және сенімсіздік жағдайында өрбігендігін байқауға болады. Мысалы Осман империясы мен Ресей империясы дәуірінде Түріктер мен Орыстар Еуразия аймағында бір-бірін бәсекелестік елдер ретінде қарастырған. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін екі ұлттың лидерлері, яғни Мұстафа Кемал Ататүрік пен Иосиф Сталин достық және ынтымақтастық қарым-қатынастарды дамытуға мән бергенімен, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін екі мемлекет бір-біріне қарама қайшы полюстарда орын алып, өзара сенімсіздік және бәсекелестік саясаттарын жүргізуді жалғастырған. Ал биполярлық жүйенің күйреп, КСРО-ның ыдырауынан кейін Түркия мен Ресей мемлекеттері мүдделерін жүзеге асыру мақсатында Еуразия құрлығында бәсекеге негізделген жаңа аймақтарда ықпалдарын кеңейтуге бет алды, ал Орталық Азия аймағы әлемдік саясаттың үлкен ойынына айналды. Алып елдердің бұл ойынынан Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттердің зардап шекпеуі үшін стратегиялық бағдарлары аясында сыртқы саясаттарын дипломатиялық шеберлікпен жүргізулерін қажет етеді.

Материалдар мен әдістер.

Мақала мазмұнында ХХ ғасырдың 90-жылдары - ХХІ ғасырдың басында Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне ұстанған сыртқы саясатына ғылыми талдау жасап, Ресейдің бұл қатынастарға ықпалын айқындау зерттеу жұмысымыздың маңызды гипотезасы саналады. Зерттеу аясында тарихи, саяси және халықаралық қатынастар әдістері қолданылды. Тарихи және саяси деректер, халықаралық құқықтық нормативтік құжаттар, статистикалық ақпараттар, индукция-дедукция, халықаралық қатынастардағы тарихи салыстырмалы талдау тәсілдерімен қол жеткен нәтижелер Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерімен ынтымақтастығы мен ықпалдастығын және бұған ықпал етуші күштерді талдау жасауға септігін тигізді.

Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес елдерге қатысты ұстанған сыртқы саясаты КСРО-ның ыдыраған күннен бастап жан-жақты зерттеле басталды. Халықаралық қатынастар

саласындағы әртүрлі сарапшылар мен ғылым адамдары Түркия елі сияқты Еуразиядағы ықпалды актордың Орталық Азияға қатысты саясаттарына әр қилы пікірлер білдіріп, өзіндік ойларын, болжамдарын қалыптастырған. Бұл зерттеушілердің көбісі негізінен Түркияның сыртқы саясатын сылыстырмалы түрде емес, керісінше жеке түрде талдап, Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес елдерге қатысты ұстанған сыртқы саясатын тарихи тұрғыдан, әрі биполярлық жүйенің күйреуінен кейінгі дәуірде салыстырмалы түрде қолға алмаған. Сондықтан Еуразия құрлығында маңызды орынға ие Түркия сияқты алып елдің Орталық Азиядағы Түркітілдес елдерге қатысты саясатының салыстырмалы тұстары мен мәселелері зерттеулердің көлеңкелі тұстарында қала берген. Ал кеңес дәуірінің тұтасқан идеологиясы Түркияның аймақ елдеріне қатысты саясатының зерттелуінің әралуандығына жол ашпаған [1]. Сондықтан ол дәуірдегі еңбектер жалпы алғанда тек қана идеологиялық көзқарас ерекшеліктеріне арналып зерттелген. Зерттеудің басты мақсаты Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге ұстанған сыртқы саясатын Ресейдің аймаққа деген ықпалын назарға ала отырып, салыстырмалы түрде талдау жасау болып белгіленді.

Талқылаулар мен нәтижелер.

Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерінің әлемдік геосаясаттағы орнын айқындау мақсатында тарихи геосаяси тұжырымдарға негізделген ауқымды ғылыми зерттеулер кешені қалыптасты. Осы орайда Дж.Маккиндер [2], Н.Спайкмен [3], К.Хаусхофер [4], З.Бжезинский [5], С.Йылмаз [6], А.Дугин [7] т.б. батыстық, түрік және ресейлік геосаяси теоретиктердің тарихи тұжырымдарын және т.б. зерттеулерін атап айтуға болады. Бұл тарихи геосаяси тұжырымдамаларда ұлы державалық мемлекеттерге ғана көңіл бөліп қоймай, геосаяси орталық болып табылатын орта деңгейдегі мемлекеттердің де ғаламдық геосаясаттағы орны талданған.

КСРО-ның ыдырап, Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерінің тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін Түркия және оған бәсекелес мемлекет Ресейдің аймақтағы елдерге қатысты ұстанған саясаттарына жаңа ғылыми тұжырымдамалар қалыптаса бастады. Сондықтан биполярлы халықаралық қатынастар жүйесінің ыдырауынан кейін Еуразиядағы екі алып елде, яғни Түркияда және Ресейде Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қатысты саясаттарының ерекшеліктеріне қатысты жаңа теориялық ұстанымдарға сүйенген бірнеше еңбектер баспадан шығып үлгерді. Атап айтқанда А.Казанцев [8], А.Давутоглу [9], Ү.Өздағ [10] және М.С.Ерол [11]. Бұған қоса Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге қатысты ұстанған сыртқы саясатын талдайтын өзекті еңбектер де шарыққа шықты. Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне ұстанған сыртқы саясаты мен оған ықпал етуші Ресейдің саяси ұстанымына қатысты ғылыми еңбектерді Х.Чакмак [12], В.Камынин [13], И.Туран [14], Х.Пеймани [15], М.А.Окур [16], Белокреницкий В. мен Ульченко Н. [17] т.б. ғалымдар қаламға алған.

Мақала аясында Түркияның сыртқы саясаты теориялық тұжырымдамаларға негізделіп Г.Роуздың [18] және Е.Сандердің [19] т.б. еңбектерімен ұштастырылған. Бұл авторлардың теориялық еңбектері мен ғылыми тұжырымдамалары Түркияның сыртқы саясатын теориялық негіздеуде аса маңызды орынға ие болып табылады.

Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне ұстанған сыртқы саясаты мен оған ықпал етуші Ресейдің саяси ұстанымына қатысты мемлекеттің жоғары лауазымындағы тұлғалардың ғылыми еңбектерінде кездестіруге болады. Әсіресе 1990-шы жылдарында Қазақстанның көпқырлы сыртқы саясатының ерекшеліктері мен Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерінің Түркия және Ресеймен қатынастарын сараптап талдаған Қ.К.Тоқаев [20] пен Н.Ә.Назарбаевтың [21] еңбектері назар аударарлық.

Алайда еңбектердің басым бөлігі тек қана Ресейдің немесе тек қана Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге ұстанған саясаттары зерттеліп, екі елдің аймаққа қатысты сыртқы саясаттары салыстырмалы түрде ынтымақтастық пен бәсекелестік кезеңдерге сәйкес тұтас түрде жіті зерттелмеген. Сондықтан бұл ғылыми мақалада негізгі назар аударатын мәселесі Еуразиядағы екі алып елдің, яғни Түркия мен Ресейдің өтпелі әрі күрделі кезеңдегі халықаралық қатынастар жүйесі шеңберінде Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қатысты қай

бағыттарда ынтымақтастық пен бәсекелестіктің туындауы мүмкін екендігін зерттеу, яғни араларындағы байланысты, қайшылықтарды, тоғысуларды көрсету болып табылады. Екі елдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қатысты сыртқы саясаттарының қалыптасуын жүйелілік әдісі тұрғысынан зерттеудің қажеттілігі аса маңызды.

Ахмет Давутоғлуның Түркияның танымал саясаткері, ғалымы, әрі бұрынғы Сыртқы істер министрі ретінде елдің сыртқы саясатының басым бағыттарын ғылыми тұрғыдан зерттеген еңбектерін талдаған жағдайда Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге ұстанған саясатында Еуразиялық державалардың мүдделерін ескеріп, әсіресе Ресеймен келісімді түрде аймақтық саясатын дамытуға басымдық беретіндігін болжауға болады [22]. Бұған қоса Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қатысты саясаты жалпы Еуразиядағы беделін, әрі ықпалын кеңейтуге негізделген. Осы мақсатта Түркия 16 қараша 2001 жылы Ресеймен біріге отырып, «Еуразияда Түркия мен Ресей арасындағы ынтымақтастықты дамыту әрекетінің жоспары: екі жақты ынтымақтастықтан көпбағытты әріптестікке» атты келісімге қол жеткізді. Осы келісім шеңберінде Түркия мен Ресей араларындағы барлық мәселелерді мәміле жолы арқылы шешуге бағытталған мемлекет басшылары деңгейінде жоғарғы кеңес құрып, екі мемлекет түрлі аймақтардағы мүдде қайшылықтарын аталмыш кеңес шеңберінде дипломатиялық тәсілдер арқылы шешуге атсалысуда. Осы орайда Түркия мен Ресей Орталық Азия аймағына қатысты мүдделерін аталмыш жоғарғы кеңес шеңберінде үйлестіруде.

1945 жылдың 19-шы наурыз айында КСРО «Түрік-КСРО достық және соғыс ашпау келісім шартынан» бас тартқанын мәлімдеп, алдағы уақытта Түркиямен жүргізген сыртқы саясатын қайтадан көз елегінен өткізетіндігін Түрік басшыларына жеткізді. Бұған қарсы Түркия КСРО-ның социалистік идеологиясынан төнген қауіп-қатерлерді алға тартып, 1952 жылдың 18-ші ақпан күні «Солтүстік Атлант келісім шарты ұйымына» мүше болды. Бұдан кейінгі дәуірден бастап 1991 жылға дейін, яғни КСРО-ның ыдырап екі полярлық жүйенің бітуіне дейін Түркия мен Ресей қатынастары өзара сенімсіздік және бәсекелестік негізінде өрбіген. Осы орайда қырғи қабақ соғыс дәуірі бойынша Орталық Азия аймағында Ресейдің толық үстемдігі жүргенін ескеруіміз қажет. Себебі КСРО дәуірінде Орталық Азия елдері кеңес одағының бір мүшесі болатын және өздерінің ішкі, әрі сыртқы саясаттарын Мәскеудің ықпалы бойынша жүргізетін. Сондықтан Түркияның қырғи қабақ соғыс дәуірі бойынша Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерімен саяси, экономикалық және мәдени қатынастарды дамыту мүмкіншілігіне ие болмаған, КСРО дәуірінде аймақ елдері толыққанды Ресейге тәуелді саясат ұстанған еді. Бұған қоса қырғи қабақ соғыс дәуірі бойынша Түркияның сыртқы саясатына АҚШ-тың ықпалы басым болғандығын ескерген абзал.

1991 жылы Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттері тәуелсіздік алғаннан кейін Түркия мен Ресейдің аймаққа қатысты ұстанған сыртқы саясаттары түбегейлі өзгерген болатын. Бұл дәуірден бастап екі елдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қатысты ұстанған сыртқы саясаттарын ХХ ғасырдың 90-жылдары мен ХХІ ғасырдың алғашқы жылдары ретінде екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. *ХХ ғасырдың 90-жылдарында* Түркия мен Ресейдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге ұстанған сыртқы саясаттарын өз ішінде екі кезеңге бөліп қарастыруға болады.

I. кезең (1991-1993 жылдары аралығы): Ресей бұл дәуірде КСРО-ның ыдырауына байланысты экономикалық мәселелерін шешумен әлек болып, Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қатысты ұстанған саясаты, әрі үстемдігі бәсеңдей бастаған болатын. Ал Түркияның бұл елдерге қатысты сыртқы саясаты сол дәуірдің ұлы державасы АҚШ-тың қолдауы арқасында белсенділігі арта түскен.

Түркия елі Орталық Азия елдерінің тәуелсіздігін бірінші болып мойындап, аймақтағы мемлекеттермен экономикалық, коммуникациялық, сауда-саттық және мәдени әрі білім мен ғылым саласына негізделген қатынастарға басымдық берген саясат ұстана бастады. Бұған қоса Түркия елі Түркі тілдес елдерді өз маңайына топтастыру саясатын жүргізіп, бұл елдердің географиялық аймағында өз ықпалын кеңейтпек болды. Алайда баста Қазақстан мен Өзбекстан Республикалары Түркияның бұл сыртқы саясатын құптамай, Орталық Азия елдерінің тәуелсіздік-

теріне құрмет көрсетуін ескертті. Осы орайда Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев сол дәуірдегі Түркия Президенті Тұрғыт Өзалға тамырымыздың және мәдениетіміздің бір екендігін ескертіп, алайда бір-бірімізден ұзақ мерзім алшақтау өмір сүргендігін, Қазақстан тәуелсіздігіне енді ғана қол жеткізіп отырғандығын, сондықтан оның тәуелсіздігіне құрметпен қарап, екі жақты қатынастарды тең дәрежеде дамытуға баса назар аудару қажеттігін ескерткен болатын [23]. Н.Ә. Назарбаев Түркиямен тек қана тең дәрежелі қатынастарды мақұлдай-тындығын, КСРО дәуіріндегі сияқты бағынышты саясатқа жол бермейтіндігін қадап айтты. Қазақстанның Түркияға қатысты саяси ұстанымын басқа да Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттері құптаған болатын.

Түркия 1990-шы жылдардың алғашқы үш жылғы кезеңінде Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттері саясатын белсенді түрде жүргізуге атсалысқандығын айтуға болады. Алайда Түрікшілдік идеологиясына басымдық беріп, аймақта Ресейдің мүдделерін ескермеуі Орталық Азиядағы Түркітілдес елдерін белгілі бір мөлшерде Түркиядан алшақтау саясат ұстануына әкеліп соқтырды. Бұған қарамастан Түркия бұл елдерде экономикалық және ғылым мен білім саласына көбірек көңіл бөліп, екі жақты қатынастарды ұлғайтуға баса назар аударған болатын. Бұл дәуірде Ресей мемлекетінің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне ұстанған саясаты болса, Түркиядан салыстырмалы түрде алатын болсақ, белсенді жүргізілді деп айтуға келмейді. Себебі Ресей бұл дәуірде өзінің ішкі экономикалық мәселелерін шешуге ұмтылып, пост кеңестік елдерді өзіне экономикалық жүк деп есептеген болатын. Себебі бұл кезеңде Ресейдің билік басында Батысқа жақын саясатты құптаған топ шоғырланған еді. Олар АҚШ және Еуропалық елдермен екі жақты қатынастарды дамыту арқылы, Ресейдің экономикасын қайта қалыпқа келтіру үшін Батыстық қаржы құрылымдарынан көмек сұрауды мақсат тұтты. Сондықтан Ресей басшылары АҚШ және оның одақтасы Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қатысты саясатын күшейтуіне бөгет жасайтын ықпалын айтарлықтай көрсетпегенін байқауға болады.

II. кезең (1994-16 қараша 2001 жылдары аралығы): Бұл жылдары аралығында Ресейдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қайтадан қызығушылық танытып, Түркия болса аймақ елдерімен байланысын экономикалық әрі білім-ғылым саласын дамытумен шектеген болатын.

Ресейдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне деген қызығушылығының қайтадан күшеюінің бірнеше себептері бар. Олар ең бастысы Ресей Батыс елдерінен қажетті қаржы көмегін ала алмады, екінші жағынан билік басына ұлттық мүддені әрі ұлттық қауіпсіздікті алға тартатын мемлекеттік қызметкерлер келген еді. Олардың ұстанған басты сыртқы саяси стратегиясы Ресейдің таяу шетелде ықпалы мен үстемдігін күшейту болды. Мысалға 1996 жылы Евгений Примаков Ресейдің сыртқы істер министрі болып тағайындалды және ол бастапқы күннен елінің халықаралық аренадағы беделін көтеруге, әрі Ресейдің Орталық Азия аймағындағы ықпалын нығайтуға бағытталған сыртқы саясатты ұстанды. Бұл өз кезегінде Ресей мен Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттері арасындағы байланысты күшейтуге септігін тигізді.

1994 жылынан бастап Ресей Орталық Азия елдерімен қауіпсіздік саласына бағытталған қатынастарды ұлғайтуға да баса назар аударды. Осыған қатысты 2 наурыз 1994 жылы Өзбекстанмен, 28 наурыз 1994 жылында Қазақстанмен, 21 қазан 1994 жылында Тәжікстанмен екі жақты әскери келісімге қол қойды. Бұған қоса Ресей ТМД-нің мүмкіншіліктерін пайдалана отырып, 26 мамыр 1995 жылында ұйымға мүше мемлекеттердің бірігуімен қауіпсіздік салаларына бағытталған арнайы келісім шарттарды жүзеге асырды. Осы келісім шарттар арқылы Ресей Ауғанстаннан төніп отырған түрлі лаңкестік әрекеттердің Орталық Азияға, әсіресе Ферғана алқабына жайылуына жол бермеуді көздеген болатын.

Алайда Ресейдің бұл дәуірде Орталық Азия елдерімен әскери-қауіпсіздік қатынастарын нығайтуы шектеулі болды, мұның басты себептері төмендегідей:

- Ресей экономикалық тұрғыдан әлсіз болатын, әсіресе 1997 жылы дүниежүзілік экономикалық дағдарыстың әсері елге тиімсіз болды. Сондықтан Ресей аймақ елдерімен әскери тұрғыдан

ынтымақтастықты күшейту үшін қажетті қаражатты қамтамасыз етпеді, ал бұл өз кезегінде әскери ынтымақтастықтың дамуына кері әсерін тигізді;

- Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттері әскери ынтымақтастығын тек қана Ресеймен ұлғайтуды көздеген емес. Олар көптарапты әскери ынтымақтастықты нығайтуға бағытталған сыртқы саясат ұстанды. Әсіресе Өзбекстан АҚШ-пен әскери байланысты нығайтуға кірісіп, Ресеймен осы саладағы байланысты әлсіреткен болатын. Осындай жағдай Ресейдің аймақта әскери тұрғыдан ынтымақтастығын күшейтуге оңды әсер етпегендігі мәлім.

Түркия Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерімен «Түркітілдес елдердің мемлекет басшыларының кездесулері» деп аталатын саммитті арқылы екі жақты ынтымақтастықты нығайтуға баса назар аударған болатын. Бұл саммиттің ең алғашқы жиыны 30-31 қазан 1992 жылы Анкара қаласында өтіп, 2000 жылға дейін 4 маңызды жиын өткен болатын. Жиындарда Түркия тарапы Жібек жолын қайта жандандыру, газ және мұнай құбырларын әртараптандыру мәселелеріне тоқталып, осы салаларда Түркиямен екі жақты ынтымақтастықты нығайтудың тиімділігіне баса назар аударған.

18-19 қараша 1999 жылы Ыстанбұлда ЕҚЫҰ-ның жиыны өтіп, Түркия, АҚШ, Әзірбайжан, Грузия, Қазақстан және Түрікменстан елдері «Баку-Джейхан» мұнай құбырын салу туралы келісім шартқа қол қойды. Әрине бұл келісім Ресейдің мүддесіне қайшы болғандықтан, Ресей басшылары «Баку-Джейхан» мұнай құбырын қолдамайтындықтарын мәлім етті. Алайда Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттері құбырлар арқылы Ресейге деген тәуелділікті азайту үшін мұнай мен газ құбырларын әртараптандыру стратегиясын жүзеге асыруға баса назар аударды [24].

1999 жылдан бастап Түркия мен Өзбекстан арасындағы қатынастар бұзылуға бет алды. Осы жылдан бастап И.Каримов Түркиямен қатынастарды төмен деңгейде ұстап, бұл елмен экономикалық байланыстарын әлсіретті. Бұл өз кезегінде Түркияның Орталық Азияда аймағындағы ықпалына кері әсерін тигізді. Қысқа қайырғанда бұл кезеңде Ресейдің Орталық Азияға қайтадан бет бұруына әкеліп соқтырды. Ал Түркияның аймақ елдерімен ынтымақтастығы экономика, әрі білім мен ғылым саласын дамытумен шектелді. Түркия мен Ресей арасындағы негізгі бақталастық мұнай және газ құбырларын әртараптандыру мәселесіне қатысты өрбіген еді. Ресей Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерін құбырлар тұрғысынан өзіне тәуелді етіп ұстау үшін, әртараптандыру саясатына тікелей қарсы шыққан болатын. Түркия, АҚШ және басқа да Еуропалық елдер Орталық Азияда Ресейдің үстемдігін азайту және Орталық Азия елдерін энергия көздерін экспорттау тұрғысынан Ресейге деген тәуелділігін азайту үшін мұнай және газ құбырларын әртараптандыру саясатына қолдау көрсетті. Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттері болса, аймақтық державалардың өзара бақталастарын ұшықтырмау үшін көпқырлы сыртқы саясатты жүргізіп, Ресей және Түркиямен байланысты тең дәрежеде жүргізуге атсалысты.

XXI ғасырдың алғашқы жылдары 16 қазан 2001 жылдан бастау алады. 2000 жылынан бастап Түркия мен Ресей арасындағы қатынастар тұрақтанып, өзара байланыстар күшеюге басталды. Мұның басты себептері мыналар: 1) 15 ақпан 1999 жылы Түркияның ұлттық қауіпсіздігіне зиян тигізіп жүрген Абдуллах Өжалан атты «Күрт жұмысшы партиясы» басшысы Түрік әскерлері тарапынан ұсталды. Оның ұсталуына белгілі бір мөлшерде Ресей көмегі оң әсер етті; 2) 15 желтоқсан 1997 жылы екі елдің басшылары қол қойған «көгілдір ағын газ құбырын» іске қосу үшін, Түркияның Ресеймен ынтымақтастықты нығайтуы маңызды болатын; 3) Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге қатысты саясаты қиялдан (идеалистіктен) шындыққа (реалистікке) негізделе бастады. Яғни Түркия түркітілдес елдерді Түрікшілдік идеологиясы аясында өз маңайына топтастырудың қиял екенін түсініп, тең терезеге негізделген, әрі Ресейдің аймақтағы мүдделерін ескеретін сыртқы саясатқа басымдық берді; 4) 1999 жылы басталған екінші Чечен соғысына Түркия қолдау көрсетуден бас тартты. Осы негізгі себептерге байланысты Түркия мен Ресей арасындағы байланыстар нығаюға бет алды және екі жақты экономикалық қатынастар қарқынды түрде дамып, екі елдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне ұстанған сыртқы саясаттары үйлесімді түрде жалғасты.

7-8 маусым 2001 жылында Ресейдің Сыртқы істер министрі Игор Иванов Түркияда ресми сапармен болды. Бұл сапарында И.Иванов Еуразия географиясында Түрік-Орыс ынтымақтастығын нығайтуды ұсынды. Осы мақсатта 16 қараша 2001 жылы Нью-Йорк қаласында екі елдің сыртқы ведомства басшылары кездесіп, «Еуразияда ынтымақтастықты дамыту әрекетінің жоспары: екі жақты ынтымақтастықтан көпбағытты әріптестікке» атты келісімге қол қойды. Бұл келісімнің 11 қыркүйек 2001 жылы АҚШ-қа жасалған террорлық шабуылынан 2 ай өткеннен кейін жасалуы кездейсоқ емес. Себебі екі мемлекет басшылары АҚШ-тың 11 қыркүйек оқиғасын алға тартып, Еуразияның орталығына баса назар аударатындығын болжап, АҚШ-тың саясатынан Түркия-Ресей қатынастары зардап шекпеуі үшін осындай келісімге барған болатын. Осы мақсатта екі жақты келісімнің негізгі мақсатына тоқталсақ, оларды былай атап өтуге болады: 1) екі жақты сенімді ұлғайту; 2) екі жақты қарым-қатынастарды күшейту; 3) саясат және экономика салаларындағы қатынастардың тәжірибесін Еуразиядағы ынтымақтастықты күшейту үшін пайдалану; 4) екі жақты қатынастардан туындайтын мәселелерді дипломатиялық құралдар арқылы шешуге атсалысу [25].

«Еуразияда ынтымақтастықты дамыту әрекетінің жоспары: екі жақты ынтымақтастықтан көпбағытты әріптестікке» атты келісім Түркия мен Ресейдің өзара қатынастарға екі тұрғыдан оң әсерін тигізді. Бұларды төмендегідей атап өтуге болады [26];

- Түркия мен Ресей мемлекеттері «Еуразияда ынтымақтастықты дамыту әрекетінің жоспары: екі жақты ынтымақтастықтан көпбағытты әріптестікке» атты келісім шеңберінде 11 мамыр 2010 жылы «Жоғары деңгейдегі ынтымақтастық кеңесін» құрды. Бұл кеңестің өзгешелігі, екі ел арадағы барлық жанжалдарды аталмыш кеңеске қатысушы жоғары деңгейдегі мемлекет лауазымдары арқылы шешуге уағдалысты. Бұған дейін Түркия мен Ресей арасында осыған ұқсас келісім болған емес;

- 2003 пен 2005 жылдары аралығында пост кеңестік географиялық аймақта орналасқан Грузия мен Украинада түрлі-түсті көтерілістер болды. Ресей бұл көтерілістердің өзінің таяу шетелдерде ықпалы мен үстемдігін әлсірету үшін ұйымдастырылып жатқандығын тілге етті. Алайда Түркия Батыстық елдердің одақтасы болуына қарамастан, Ресейдің ықпалындағы пост кеңестік аймаққа араласпай, екі жақты стратегиялық ынтымақтастықты сақтап қалуға атсалысты. Ал бұл саясат өз кезегінде Түркия мен Ресей арасындағы көпжақты ынтымақтастықтың Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге ұстанған саясаттарына оң әсер етіп, ынтымақтастықтың одан әрі дамуын қамтамасыз етті.

Қорытынды.

Түркия Республикасы Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттердің тәуелсіздігін мойындаған ең алғашқы ел ретінде, 1990-шы жылдардың басында аймақтағы елдерге қатысты белсенді сыртқы саясат ұстанды. Осы орайда 1990-шы жылдардың басында Түркияның аймаққа қатысты ұстанған белсенді сыртқы саясатын АҚШ елі толық құптады. АҚШ-тың Түркияның аймаққа қатысты саясатын қолдауы аса маңызды еді. Мұның басты себебі қырғи қабақ соғыс дәуірінен кейін КСРО ыдырап, әлемде бір ғана супердержалық мемлекет қалды, ол АҚШ болатын. Сондықтан екі полярлық жүйенің күйреуінен кейін Еуразия аймағында, әсіресе Орталық Азияда Түркия Республикасы АҚШ-тың қолдауын алмай саясат жүргізуі мүмкін емес еді. 1990-шы жылдардың басында АҚШ Түркияның зайырлы мемлекет моделін, әрі өзінің мызғымас әріптесі екенін ескере отырып Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге Түркияны үлгі аларлық мемлекет ретінде ұсынды. Түптеп келгенде 1990-шы жылдардың басында Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге ұстанған саясаты АҚШ-тың Орталық Азия аймағына қатысты ұстанған саясатымен ұштасқанын ескеруіміз қажет.

Бұған қоса Түркия Республикасының басшылары Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге қатысты сыртқы саясаттарын Ататүріктің өсиеттеріне арқау еткендерін ескерген абзал. Осыған орай Ататүрік Түркия Республикасының 10 жылдығында халықтың алдында сөз сөйлеп, келешек басшыларға мына төмендегі өсиетін қалдырған;

«Бүгін Кеңестер одағымен доспыз, көршіміз. Бұл достық бізге керек. Бірақ ертең не болатынын ешкім нақты айталмайды. Османлы империясы сияқты немесе Австрия-Венгрия сияқты бөлшектенуі де мүмкін. Бүгін ықпалында ұстап отырған халықтар уысынан шығуы мүмкін. Дүниежүзі жаңа бір деңгейге өзгеруі мүмкін. Міне, осындай мезетте Түркия не істеуі керектігін білуі тиіс. Біздің бұл досымыздың ықпалында тілі бір, сенімі бір, тегі бір бауырларымыз бар. Оларға қолдау көрсетуге дайындалу керек. Халықтар бұған қалай дайындалады? Рухани көпірлерін нығайту арқылы. Тіл-көпірі, сенім көпіріне оралуымыз керек және оқиғалар бөлген тарихымыз ішінде бірігуіміз керек. Олардың бізге жақындасуын күте алмаймыз. Біз оларға жақындасуымыз керек».

Түркия Республикасының басшылары 1990-шы жылдардың басында Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге қатысты сыртқы саясатында Ататүріктің жоғарыдағы өсиеттеріне негіздеп өрбітті. Осы орайда аймақ елдерімен ғылым мен мәдениет саласын дамытуға баса назар аударды, көптеген оқу гранттарын бөліп, екі жақты экономикалық қатынастардың қарқынды дамуына көбірек көңіл бөлді. Осының салдарынан Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес елдерімен орнатқан экономикалық көрсеткіштерінде оңды өзгерістер болды [27].

Алайда КСРО ыдырағанымен Ресейдің таяу шетелі болып табылатын Орталық Азиядағы ықпалы жалғасқан болатын. Ресейдің Орталық Азия аймағындағы мүдделері көбінесе қауіпсіздік мүдделерімен іспеттес болып келеді. Осы тұрғыдан Ресейдің аймаққа қатысты саясатын сараптайтын болсақ, Ресей Орталық Азияда өзінің мүддесін ескермеген кез-келген алып акторлардың ықпалына, әрі белсенді сыртқы саясатына оң көзбен қарамайтыны анық. Сондықтан 1990-шы жылдарда Орталық Азияның географиялық кеңістігінде Ресей мен Түркия мемлекеттері ықпалдарын кеңейту үшін өзара бәсекелес елдер болып табылатын. Алайда Түркия мен Ресей өзара экономикалық тәуелділіктерін назарға ала отырып, кез келген саяси, экономикалық және тағы басқа мәселелерін «Түркия және Ресей: жоғары деңгейдегі ынтымақтастық кеңесі» шеңберінде шешуге басымдық берді. Негізінде бұл кеңес 16 қараша 2001 жылы Нью-Йорк қаласында екі мемлекет тарапынан қол қойылған «Еуразияда ынтымақтастық іс-қимыл жоспары: екі жақты ынтымақтастықтан көпжақты серіктестікке» атты келісім шарт негізінде құрылған болатын. Кеңестің негізгі мақсаты Түркия мен Ресейдің Еуразиядағы мүдделерін тоғыстырып, Еуразия аймағына қатысты кез-келген түсінбеушілікті мәміле жолы арқылы шешу болып табылады. Түркия мен Ресейдің ұстанған сыртқы саясаттарында Орталық Азия аймағының алатын орны ерекше екендігін ескере отырып, екі мемлекеттің ынтымақтастығының өрбуі аймақ елдерінің де мүддесіне екендігін ескерген жөн. Осы орайда халықаралық саясаттағы өзгерістерге сергектік танытатын жалпытүркілік бірлік орнықтыру жобасын Орталық Азия аймағына көршілес екі алып елдің мүдделерімен ұштасатын ынтымақтастық аясында өрбіту Еуразиядағы бейбітшілікті күшейту үшін өте қажет және пайдалы құбылысқа айналып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Erol, M. S. 20. *yıldönümünde Türkiye-Türk dünyası sorunlar, arayışlar ve gelecek, Türk dünyası 20 yıllığı: tahliller, değerlendirmeler, öngörüler ve özeleştiriler*, M. S. Erol ve Y. Gürler (Derleyenler). - İstanbul: Ezgi Yayınları, 2011. - P. 41-51
2. Mackinder, H.J. *The Geographical Pivot of History*. - *The Geographical Journal*, Vol. 23, No. 4, Apr. 1904. - P. 421-437
3. Spykman, N.J. *Americas Strategy In World Politics*, Harcourt, Brace and Company. - New York, 1942. - P. 15-19
4. Heske, H. *Karl Haushofer: his role in German geopolitics and in Nazi politics*. - *Political Geography Quarterly*, Volume 6, Issue 2, 1987 - P. 135-144
5. Brzezinski, Z. *The grand chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. - Basic Books, New York, 1997. - P. 30-40
6. Yılmaz, S. *Türkiye'deki Amerika. İkili İlişkiler ve ABD'nin Örtülü Operasyonları*. - İstanbul, Kaynak yayınları, 2017. - P. 199-207

7. Dugin, A. *Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım*. - İstanbul, Küre yayınları, 2018. - P. V-VII
8. Казанцев, А. *Политика стран Запада в Центральной Азии: проекты, дилеммы, противоречия*. - М.: МГИМО-Университет, 2009 - С. 162-176
9. Davutoğlu, A. *Stratejik derinlik: Türkiye'nin uluslararası konumu (Kırk ikinci baskı)*. - İstanbul, Küre Yayınları, 2010 - P. 464-468
10. Özdağ, Ü. *Türk tarihinin ve geleceğinin jeopolitik çerçevesi*, Ü. Özdağ ve M. S. Erol (Derleyenler). *21 yüzyılda Türk dünyası jeopolitiği Cilt I (Birinci baskı)* Ankara: ASAM Yayınları, 2003. -P. 7-14
11. Erol, M. S. *Bati'nin iki ötekisi ve Avrasya'da yeni denklem arayışları*. - *Türk Yurdu*, 33 (305), 2013. - P. 11-12
12. Çakmak, H. *Türkiye'nin Türk cumhuriyetleri ile ilişkileri*, M. S. Erol ve Y. Gürler (Derleyenler). *Türk dünyası 20 yılı: tahliller, değerlendirmeler, öngörüler ve özeleştiriler (Birinci baskı)*. Ankara: Türksav Yayınları, 2011. - P. 34-37
13. Камынин, В. *Политика России в области обеспечения безопасности в Центральной Азии в 1990-ы годы*. - *Известия Уральского государственного университета*, 1 (112), 2013. - С. 146-159
14. Turan, G., Turan, İ. *Türkiye'nin diğer Türk cumhuriyetleriyle ilişkileri*, F. Sönmezoglu (Derleyen). *Türk dış politikasının analizi (Üçüncü baskı)*, İstanbul: Der Yayınları, 2004. - P. 761-762
15. Peimani, H. *Regional security and the future of Central Asia: the competition of Iran, Turkey and Russia (First edition)*. - USA: Praeger Publishers, 1998. - P. 47-48
16. Okur, M. A. *Yeni çağın eşliğinden Avrasya'nın kalbine bakmak: tarihten geleceğe Orta Asya'nın jeopolitiği üzerine değerlendirmeler (Birinci baskı)*. - Ankara: A.Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Yayınları, 2011. - P. 29-41
17. Белокрыцкий В., Ульченко Н. *Государство, общество, международные отношения на мусульманском Востоке (Афганистан, Иран, Пакистан, Турция, этнический Курдистан, соседние мусульманские районы)*. - М.: ИВ РАН, Крафт, 2014. - С. 374-544
18. Rose, G. *Neoclassical realism and theories of foreign policy*. - *World Politics*, 51 (1), 1998. - P. 144-172
19. Sander, O. *Türkiye'nin dış politikası (Birinci baskı)*. - Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1998. - P. 119-124
20. Токаев, К-Ж.К. *Дипломатия Республики Казахстан*. - Астана, Елорда, 2001, - С. 7-14
21. Nazarbayev, N. *Yüzyılların kavşağında (Birinci baskı)*. - Ankara: Bilig Yayınları, 1997. - P. 201
22. Davutoğlu A. *Bağımsızlıklarının 20'nci yılında Türk cumhuriyetleri*. - *Kardeş Kalemler*, 5 (60), 2011. - P. 53-59
23. Nazarbayev, N. *Yüzyılların kavşağında (Birinci baskı)* - Ankara: Bilig Yayınları, 1997. - P. 201
24. Şen, M. *Türkiye – Orta Asya yatırım ilişkileri ve bölgede aktif Türk girişimciler*, M. Aydın (Derleyen). *Türkiye'nin Avrasya macerası 1986-2006 (Birinci baskı)*. - Ankara: Nobel Yayınları, 2007. - P. 113-114
25. Kanbolat, H. *Avrasya işbirliği eylem planı: Türkiye ile Rusya Federasyonu arasında yeni bir dönem mi? - Stratejik Analiz*, 3 (36), 2003. - P. 48-52
26. Kamalov, İ. *Putin dönemi Rus dış politikası: Moskova'nın rovanşı (Birinci baskı)*. - İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008, - P. 117-120
27. Amirbek A., Anuarbekuly A., Makhanov K. *Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmiş ve Kurumsallaşması*. - *ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3, 2017. - P. 14-20

References:

1. Erol, M. S. *20. yıldönümünde Türkiye-Türk dünyası sorunlar, arayışlar ve gelecek, Türk dünyası 20 yılı: tahliller, değerlendirmeler, öngörüler ve özeleştiriler*, M. S. Erol ve Y. Gürler (Derleyenler). - İstanbul: Ezgi Yayınları, 2011. - P. 41-51
2. Mackinder, H.J. *The Geographical Pivot of History*. - *The Geographical Journal*, Vol. 23, No. 4, Apr. 1904. - P. 421-437

3. Spykman, N.J. *Americas Strategy In World Politics*, Harcourt, Brace and Company. - New York, 1942. - P. 15-19
4. Heske, H. *Karl Haushofer: his role in German geopolitics and in Nazi politics*. - *Political Geography Quarterly*, Volume 6, Issue 2, 1987 - P. 135-144
5. Brzezinski, Z. *The grand chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. - Basic Books, New York, 1997. - P. 30-40
6. Yılmaz, S. *Türkiye'deki Amerika. İkili İlişkiler ve ABD'nin Örtülü Operasyonları*. - İstanbul, Kaynak yayınları, 2017. - P. 199-207
7. Dugin, A. *Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım*. - İstanbul, Küre yayınları, 2018. - P. V-VII
8. Kazantsev, A. *Politika stran Zapada v Tsentral'noy Azii: proyekt, dilemmy, protivorechiya*. - M.: MGIMO-Universitet, 2009. - S. 162-176
9. Davutoğlu, A. *Stratejik derinlik: Türkiye'nin uluslararası konumu (Kırk ikinci baskı)*. - İstanbul, Küre Yayınları, 2010 - P. 464-468
10. Özdağ, Ü. *Türk tarihinin ve geleceğinin jeopolitik çerçevesi*, Ü. Özdağ ve M. S. Erol (Derleyenler). *21 yüzyılda Türk dünyası jeopolitiği Cilt I (Birinci baskı) Ankara: ASAM Yayınları, 2003. -P. 7-14*
11. Erol, M. S. *Batı'nın iki ötekisi ve Avrasya'da yeni denklem arayışları*. - *Türk Yurdu*, 33 (305), 2013. - P. 11-12
12. Çakmak, H. *Türkiye'nin Türk cumhuriyetleri ile ilişkileri*, M. S. Erol ve Y. Gürler (Derleyenler). *Türk dünyası 20 yılı: tahliller, değerlendirmeler, öngörüler ve özeleştiriler (Birinci baskı)*. Ankara: Türksav Yayınları, 2011. - P. 34-37
13. Kamynin, V. *Politika Rossii v oblasti obespecheniya bezopasnosti v Tsentral'noy Azii v 1990-y gody*. - *Izvestiya Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta*, 1 (112), 2013. - S. 146-159
14. Turan, G., Turan, İ. *Türkiye'nin diğer Türk cumhuriyetleriyle ilişkileri*, F. Sönmezoglu (Derleyen). *Türk dış politikasının analizi (Üçüncü baskı)*, İstanbul: Der Yayınları, 2004. - P. 761-762
15. Peimani, H. *Regional security and the future of Central Asia: the competition of İran, Turkey and Russia (First edition)*. - USA: Praeger Publishers, 1998. - P. 47-48
16. Okur, M. A. *Yeni çağın eşliğinden Avrasya'nın kalbine bakmak: tarihten geleceğe Orta Asya'nın jeopolitiği üzerine değerlendirmeler (Birinci baskı)*. - Ankara: A.Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Yayınları, 2011. - P. 29-41
17. Belokrenitskiy V., Ul'chenko N. *Gosudarstvo, obshchestvo, mezhdunarodnyye otnosheniya na musul'manskom Vostoke (Afganistan, Iran, Pakistan, Turtsiya, etnicheskiy Kurdistan, sosedniye musul'manskiye rayony)*. - M.: IV RAN, Kraft., 2014, - S. 374-544
18. Rose, G. *Neoclassical realism and theories of foreign policy*. - *World Politics*, 51 (1), 1998. - P. 144-172
19. Sander, O. *Türkiye'nin dış politikası (Birinci baskı)*. - Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1998. - P. 119-124
20. Tokaev, K-Zh.K. *Diplomatia Respubliki Kazakhstan*. - Astana: Elorda, 2001. - C. 7-14
21. Nazarbayev, N. *Yüzyılların kavşağında (Birinci baskı)*. - Ankara: Bilig Yayınları, 1997. - P. 201
22. Davutoğlu A. *Bağımsızlıklarının 20'nci yılında Türk cumhuriyetleri*. - *Kardeş Kalemler*, 5 (60), 2011. - P. 53-59
23. Nazarbayev, N. *Yüzyılların kavşağında (Birinci baskı)* - Ankara: Bilig Yayınları, 1997. - P. 201
24. Şen, M. *Türkiye – Orta Asya yatırım ilişkileri ve bölgede aktif Türk girişimciler*, M. Aydın (Derleyen). *Türkiye'nin Avrasya macerası 1986-2006 (Birinci baskı)*. - Ankara: Nobel Yayınları, 2007. - P. 113-114
25. Kanbolat, H. *Avrasya işbirliği eylem planı: Türkiye ile Rusya Federasyonu arasında yeni bir dönem mi?.* - *Stratejik Analiz*, 3 (36), 2003. - P. 48-52
26. Kamalov, İ. *Putin dönemi Rus dış politikası: Moskova'nın rovanışı (Birinci baskı)*. - İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008, - P. 117-120
27. Amirbek A., Anuarbekuly A., Makhanov K. *Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi ve Kurumsallaşması*. - *ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3, 2017. - P. 14-20